

Олий маълумотга эга бўлган шахсларни юридик мутахассисликка қайта тайёрлаш курси (2021 йил январь-июнь ойлари) ўзбек гуруҳи тингловчилари учун Давлат ва ҳуқуқ назарияси модулидан оралиқ назорат казуси

3-КАЗУС

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға караб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай туриға киришини атрофлича муҳоама қилинг.

Мустақил демократик йўлдан дадил одимлаётган Ўзбекистоннинг энг улуғ мақсади, аввало, халқимиз манфаатлари кўзланган ислоҳотларни амалға оширишға қаратилгани билан эътиборлидир. Бу жиҳатлар Конституциямизда ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Жумладан, Бош Қомусимизнинг II боб 13 моддасида “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларға асосланади, уларға кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддаси¹.

Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Ҳуқуқ нормаси – давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулланадиган, муҳофазаланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хулқ-атвор) қоидаси. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ мазмунининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Ҳуқуқ нормасининг белгилари:

- давлат томонидан ўрнатилади, халқнинг иродасини ўзида акс эттиради;

- давлат томонидан муҳофазаланади;

- умуммажбурийлик характериға эға;

- расмий аниқликка эға;

- норматив (ваколат берувчи ва мажбурият юкловчи) характерға эға.

Ҳуқуқ нормаларининг гипотеза, диспозиция ва санкцияға бўлиниши мантиқий норма деб таърифланади². Чунки мантиқий норма унсурлари ўзаро бир-бири билан боғлиқ ва норматив ҳужжатлар матнларида қуйидаги шартли схемада ифодаланади: “агар . . ., бундай тақдирда . . ., акс ҳолда . . .”. Ҳуқуқ нормалари ички таркибий унсурлари ўртасидаги узвий мантиқий боғлиқликка эришиш ўз ўрнида ушбу ҳуқуқ нормаларининг ҳаётийлигини, барқарорлигини таъминлашға хизмат қилади.

Ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши билан боғлиқ бўлган битта шарт-шароит акс этган гипотеза **оддий гипотеза** ҳисобланади. Масалан: Фуқаролик процессуал кодексининг 148-моддасига кўра, судда фуқаролик

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, № 03/19/563/3685; 09.02.2021 г., № 03/21/670/0089, 09.02.2021 г., № 03/21/671/0093.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси/Масъул муҳаррирлар Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000.

ишлари ёзма шаклда ариза бериш йўли билан қўзғатилади, деб белгилаб қўйилган.

Мураккаб гипотезада эса ҳуқуқ нормасининг амал қилиши икки ёки ундан ортиқ ҳолатларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ эканлиги кўрсатилади. Масалан жиноий жазони ўташдан муддатидан илгари озод этиш тўғрисидаги нормаларни қўллаш учун қуйидаги шарт-шароитлар талаб этилади: 1) жазони ўташ режими талабларини бажарганлик ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш; 2) жазонинг муайян миқдорларини ўтаб бўлганлик.

Альтернатив (муқобил) гипотеза эса ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши санаб ўтилган шарт-шароитлардан бирига боғлиқ эканлигини баён этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал Кодексининг 322-моддасида жиноят ишини қўзғатиш асос ва сабаблари баён қилинган бўлиб, жиноят ишини қўзғатишнинг муқаррарлиги тўғрисидаги мажбуриятни бажариш санаб ўтилган сабаб ва асослардан бирининг мавжудлиги билан амалга оширилиши мумкин.

Диспозиция – латинча, “dispositio” – жойлашув. Диспозиция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ҳуқуқ субъектлари роя этишлари лозим бўлган ҳатти-ҳаракат қоида (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади. Бу юридик норманинг ўзаги, ҳуқуққа мувофиқ ҳуқ-атвор намунаси, моделидир. Бироқ диспозиция тартибга солиш хусусиятларини гипотеза ва санкция билан биргаликдагина намоён эта олади, ҳаракатда бўлади. Юриш-туриш қоидасининг ифодаланишига кўра диспозициялар оддий, мураккаб ва муқобил ҳамда ҳуқ-атвор қоидаларини баён қилишнинг тўлалиги бўйича тавсифловчи, бланкет ва ҳавола этувчидиспозицияларга бўлинади.

Оддий диспозиция ҳуқ-атвор, юриш-туришнинг конкрет вариантини унинг мазмунини тўла очиб бермаган ҳолда кўрсатиб ўтади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 10-моддаси мазмунига

биноан, Ўзбекистон Республикаси халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Мураккаб диспозиция эса юриш-туришнинг барча асосий белгиларини кўрсатади ва санаб ўтади. Масалан, “Ижара тўғрисида”³ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-моддаси³да ифодаланган ҳуқуқ нормаси диспозицияси ижарага олинган мулкни яхшилаш юзасидан ижарачининг ушбу мол-мулк таркибига унинг қийматини оширадиган ўзгартиришларнимустақил равишда киритиш, мол-мулкни реконструкциялаш, кенгайтириш, техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга ҳақли эканлигини кўрсатиб ўтади.

Муқобил диспозицияда ҳуқ-атвор, юриш-туришнинг бир нечта вариантлари кўрсатиб ўтилади ва муносабат иштирокчилари улардан бирига амал қилишлари мумкин ёки шарт. Масалан, Жиноят процессуал Кодексининг 385-моддасига биноан, прокурор ёки унинг ўринбосари айблов ҳулосаси билан келган жиноий ишни кўриб чиқиб, қуйидаги қарорлардан бирини чиқариши мумкин: 1) айблов ҳулосасини тасдиқлаш ва судга юбориш тўғрисида; 2) айблов ҳулосасини жиддий бўлмаган ўзгартиришлар билан тўлдириб, тасдиқлаш ва судга юбориш тўғрисида; 3) қўшимча терговга қайтариш ҳақида; 4) иш юритишни тўхтатиш ҳақида; 5) ишни тугатиш ҳақида.

Ўзбекистонда Сўз эркинлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида назарда тутилган. Конституцияга кўра, «ҳар ким фикрлаш, суз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга» (29-модда).

Демократик мамлакатларда оммавий ахборот воситаларининг фаолияти Сўз эркинлигига асосланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам алоҳида моддада ана шу қоида алоҳида таъкидлаб ўтилган. Унга кўра, «оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди... Цензурага йўл қўйилмайди» (67-модда). Фуқаролар

³“Ижара тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-моддаси³

оммавий ахборот воситаларида, жумладан, телевидение ва радио, матбуотда ўз фикрларини эркин баён қилиши, сўзлаши мумкин.

Интернетда вояга етмаганларни ҳимоя қилиш мақсадида ноқонуний ва зарарли мазмундаги веб-ресурслар (контент) аниқ кузатиб борилади. Масалан, Германиянинг ёшларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунида интернетдаги ноқонуний ва зарарли материаллар (контент)га оид муносабатлар, шунингдек, телевидение ҳамда интернетда ёшларни ҳимоя қилиш масалалари тартибга солинган. Қонун вояга етмаганларни ҳимоя қилишнинг учта даражасини кўзда тутди: “мутлақ ноқонуний контент”, “ноқонуний контент” ва “болалар ва ўсмирлар ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган контент”. Йил давомида ушбу йўналишда икки мартадан кўп қонунчиликни бузган даврий нашрлар уч ойдан ўн икки ойга қадар ёшлар фойдаланиши учун тақиқланади, яъни киоск ва кутубхоналарда сотилмайди.

Юртимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари ушбу йўналишдаги қонунчилик ҳам янада эркинлаштирилаётганини кўрсатади. Бундан ташқари, Жиноят кодексига яқинда киритилган ўзгартишларга биноан, ярашув институти тухмат ва ҳақоратга нисбатан ҳам қўлланиладиган бўлди. Жиноят кодексининг 139-моддаси (тухмат)да ҳамда 140-моддаси (ҳақорат)да кўзда тутилган жиноятларни содир этган шахс, агар у ўз айбига иқрор бўлса, жабрланувчи билан ярашса ва етказилган зарарни бартараф этса, жиноий жавобгарликдан озод этилиши мумкин. Зотан, жазонинг даражаси муҳим эмас, балки жамиятда бошқа инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, шаъни ва қадр-қимматига ҳурмат олий қадрият сифатида қарор топиши асосий мақсаддир. Мамлакатимизда айнан ҳуқуқий маданият юксалиши билан сўз ва фикр эркинлиги, оммавий ахборот воситалари фаолияти эркинлиги кафолатлари мустаҳкамланмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонуни⁴, 3-моддасида (Ахборот олиш кафолатлари) ҳар бир фуқаронинг ахборот олиш ҳуқуқи кафолатланиши ва ҳар кимнинг ахборотни излаш, олиш, тадқиқ этиш, узатиш ва тарқатиш ҳуқуқи давлат томонидан ҳимоя қилиниши, шунингдек, 5-моддасида (Ахборот олишга доир сўров) ҳар ким ахборот олишни сўраб бевосита ўзи ёхуд қонуний вакиллари орқали мурожаат этиш ҳуқуқига эгаллиги белгилаб қўйилган.

Ушбу қонуннинг 7-моддасига кўра (Ахборот олишни таъминлаш) Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар ҳар кимга ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган қонун ҳужжатлари билан, шунингдек ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб беришга мажбурдир. Ахборот олиш имконияти қонун ҳужжатларини ва тегишли материалларни эълон қилиш ва тарқатиш йўли билан таъминланади.

2. 51-модда. Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодексининг⁵ 1-моддасига мувофиқ ушбу Кодекс солиқлар ва йиғимларни белгилаш, жорий этиш ва бекор қилишга, ҳисоблаб чиқариш ҳамда тўлашга доир муносабатларни, шунингдек солиқ мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади.

Солиқ Кодексининг 4-моддасида солиқ солиш, агар ушбу моддада бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, солиқ мажбуриятлари юзага келган пайтда амалда бўлган қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилиши, 7-моддасида эса солиқ солиш мажбурийлик, аниқлик ва солиқ органларининг солиқ тўловчилар билан ҳамкорлиги, адолатлилиқ, солиқ тизимининг

⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонуни, Тошкент ш., 1997 йил 24 апрель, 400-I-сон, *2015 й., 52-сон, 645-модда.*

⁵ Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.12.2020 й., 03/20/659/1681-сон.

ягоналиги, ошкоралик ва солиқ тўловчининг ҳақлиги презумпцияси принципларига асосланиши, 8-моддасида мажбурийлик принципи, яъни ҳар бир шахс ушбу Кодексида белгиланган солиқлар ва унда назарда тутилган йиғимларни тўлаши шартлиги белгилаб қўйилган.

Ушбу Кодексининг 22-моддаси солиқ тўловчиларнинг мажбуриятлари, яъни солиқ тўловчилари белгиланган солиқлар ва йиғимларни ўз вақтида ҳамда тўлиқ ҳажмда ҳисоблаб чиқариши ва тўлаши, ҳужжатларни кўриб чиқиш ёки тушунтиришлар бериш зарурияти тўғрисида чақирув хатини олганида солиқ органига келиши, товарларни (хизматларни) реализация қилишда харидорга ҳисобварақ-фактураларни, чекларни ёки уларга тенглаштирилган бошқа ҳужжатларни бериши, солиқ текширувини ўтказаяётган солиқ органларининг мансабдор шахсларига солиқларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш учун асос бўлиб хизмат қиладиган ҳужжатлар, шунингдек электрон манбаларда сақланадиган тегишли ахборот билан танишиш имкониятини таъминлаши, солиқ органлари ва бошқа ваколатли органларнинг қонуний талабларини бажариши, кўрсатилган органларнинг ва улар мансабдор шахсларининг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилмаслиги ҳақида гапиради.

Солиқ Кодексининг 30-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, чет давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар жисмоний шахслардир.

Ушбу модданинг иккинчи қисми қоидалари мазкур моддада белгиланган хусусиятларни ва Ўзбекистон Республикасининг солиқ солиш масалаларига доир халқаро шартномалари қоидаларини ҳисобга олган ҳолда қўлланилади.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашishiга, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги қонуннинг⁶ мақсади нодавлат нотижорат ташкилотларининг, шунингдек халқаро нодавлат нотижорат ташкилотларининг, халқаро ҳамда чет эл нодавлат нотижорат ташкилотлари ваколатхоналари ва филиалларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Нодавлат нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади.

Сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, диний ташкилотлар ҳамда бошқа айрим нодавлат нотижорат ташкилотларини тузишнинг, улар фаолиятининг, қайта ташкил этилиши ва тугатилишининг хусусиятлари махсус қонунлар билан тартибга солинади. Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолияти соҳасининг у ёки бу муносабатлари махсус қонунлар билан тартибга солинмаган ҳолларда ушбу Қонуннинг нормалари қўлланилади.

Қонуннинг 4-моддасига асосан (Нодавлат нотижорат ташкилотларининг давлат органлари билан ўзаро муносабатлари) Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг нодавлат нотижорат ташкилоти фаолиятига аралашишига, худди шунингдек нодавлат нотижорат ташкилотининг давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди.

⁶ Ўзбекистон Республикаси *«Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонун*, Тошкент ш., 1999 йил 14 апрель, 763-I-сон, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.09.2019 й., 03/19/566/3734-сон

Нодавлат нотижорат ташкилотларининг алоҳида ижтимоий фойдали дастурларига давлат кўмак кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида — Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жой дахлсизлиги ҳуқуқига эгалиги мустаҳкамлаб қўйилган.

Шунингдек, давлат сирларини ошкор қилиш, сиёсий ва иқтисодий мустақилликка, давлатнинг мудофаа қудратига, давлат ва жамиятнинг бошқа ўта муҳим манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган ахборотларни тарқатиш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат сирларини сақлаш тўғрисида”ги (1993 й.) Қонунида давлат сирлари тоифалари аниқланган ва улар ҳақидаги маълумотларни олиш ва тарқатиш тақиқланган.

Ваколат берувчи ҳуқуқ нормалари ҳуқуқни амалга ошириш учун имконият беради, қилиш мумкинлигини кўрсатади. Қолган нормалардан фарқли томони ваколат яъни бажариш ёки бажармаслик эркинлиги субъектни қўлида бўлади. Бу шуни билдирадики, ҳуқуқдан фойдаланмаслик ҳам мумкин, фойдаланмаганлиги ҳеч қандай ҳуқуқий оқибат келтирмаслиги мумкин. Келтирилган мисолда: Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга эканлиги эркинлик ҳуқуқини бераётгани яққол маълум. Масалан: виждон эркинлиги, турмуш қуриш ва бошқа субъектив ҳуқуқлар мавжуд.

Мажбурият юқловчи ҳуқуқ нормалари – қолган нормалардан фарқли томони бажариш масъулиятини яъни фаоллик кўрсатишни талаб этади. Аксарият ҳолларда шартномалар асосида юзага келадиган мажбуриятлар ёки конституциявий бурч ва мажбуриятларни мисол қилиш мумкин. Масалан: Меҳнат муносабатларида Иш берувчи ва ходимларнинг мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 177, 176-моддаларида белгилаб қўйилган мажбуриятлар: Ходим ўз меҳнат вазифаларини ҳалол, виждонан бажариши, меҳнат интизомига риоя қилиши, иш берувчининг

қонуний фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши шунингдек иш берувчи ходимлар меҳнатини ташкил қилиши, қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда, меҳнат шартномасида назарда тутилган меҳнат шароитларини яратиб бериши, меҳнат муҳофазаси қоидаларига риоя этиши каби мисоллар келтириш мумкин.

Тақиқловчи нормалар — юқоридаги иккита нормалардан фарқли томони нима қилиш мумкин эмаслигини белгиловчи нормалар. Содда қилиб қилиб айтганда қизил чизик билан таъқиқ қўйилган нормаларни тушунсак бўлади. Қисқа сўзлар ёки сўз бирикмалари билан “таъқиқланади”, “чекланган”, “мумкин эмас” каби қатъий инкор маъносини билдирадиган ҳуқуқ нормаларидир. Мисол қилиб келтирилган Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмаслигининг белгиланиши ҳуқуқий барқарорликни, холисликни, демократик ҳуқуқий давлатчилик тамойилларига мослик кўзлаб, фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун конституцион қоида сифатида киритилган.

Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормалар бир-биридан ҳуқуққа эга эканлигини кўрсатиши билан, муайян ишни бажариш лозимлигини (шартлигини) кўрсатиши ҳамда муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилиши билан фарқ қилади деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонуни.
4. Ўзбекистон Республикаси «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонун.
5. Ижара тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни.
6. Давлат ва ҳуқуқ назарияси/Масъул муҳаррирлар Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000.
7. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007.